

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ – ПОЗИТИВНІ ТА НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано історіографію проблеми трудової міграції. Порушені питання позитивних та негативних її наслідків.

Ключові слова: трудова міграція, міграційні потоки, міграційна політика, міграційне законодавство.

Проанализировано историографию проблемы трудовой миграции. Подняты вопросы положительных и отрицательных ее последствий.

Ключевые слова: трудовая миграция, миграционные потоки, миграционная политика, миграционное законодательство.

The historiography of a labour migration problem is analysed in the article. Questions of positive and negative consequences are raised.

Key words: labour migration, migratory motion, migratory policy, migratory legislation.

Після набуття Україною незалежності одним із здобутків демократизації суспільства стало забезпечення вільного пересування громадян. У сучасних умовах домінуючою тенденцією в міжнародних відносинах є глобалізація, одним з проявів якої виступає міжнародна міграція робочої сили. В XXI ст. вплив трудової міграції на життєдіяльність українського суспільства значно посилилася. Україна перебуває в переліку країн, що активно беруть участь у процесах зовнішньої трудової міграції.

Актуальність проблеми постає в тому, що трудову міграцію в Україні називають чи не найсерйознішою державною проблемою. Але, на жаль, законодавча та виконавча влади не реагують на застереження науковців. Відсутні чіткі засади державної міграційної політики, не розширено коло країн, з якими укладено угоди про взаємне працевлаштування громадян, недостатньо вживається заходів щодо соціального захисту наших заробітчан тощо. На державному рівні не ухвалюються ефективні заходи, спрямовані на те, щоб українці не тільки не виїздили за кордон, а, навпаки, поверталися на батьківщину [1].

Протягом останніх десяти років були спроби вивчення демографічних і соціально-економічних характеристик учасників трудових міграційних процесів. Дослідження і комплексний аналіз українців зроблено у монографіях С. І. Пирожкова, О. А. Малиновської, О. У. Хомри. Зовнішню трудову міграцію проаналізовано за результатами обстеження «Життєві шляхи населення України» та представлено в монографії Е. М. Лібанової, О. В. Позняка. Аспекти зовнішньої трудової міграції українських громадян досліджує І. Прибиткова за результатами численних соціологіч-

них обстежень в Україні.

Предметом досліджень науковців в Україні поступово ставали теоретичні та методологічні аспекти міграційних процесів. Цінні відомості вміщено у працях А. Загробської, В. Онікієнко, Т. Петрової, М. Романюк, В. Стешенко, В. Товкун, О. Шаблій та ін.

Мета даного дослідження – розглянути сучасні тенденції трудової міграції громадян України та проаналізувати історіографію проблеми останніх десяти років. На основі існуючих даних розглянути позитивні та негативні наслідки трудової міграції громадян, виявити фактори, які впливають на інтенсивність міграційних процесів.

Серед праць з проблеми трудової міграції особливий інтерес становить монографія Н. П. Тиндик «Трудова міграція в епоху глобалізації: інтеграція у світ чи втеча від бідності» (2009). Автором проаналізовано особливості трудової міграції як важливої складової світового міграційного процесу. В монографії розкрито феномен трудової міграції в контексті демографічної ситуації у глобалізаційному світі, визначено її вплив на формування міграційних трудових потоків населення в закордонних країнах. Н. П. Тиндик запропонувала нові підходи щодо дослідження різних аспектів трудової міграції в економічно розвинутих державах та країнах з перехідними економіками. Також автором розглянуто питання формування трудової міграції за умов політичних та соціально-економічних змін в українському суспільстві [2].

Серед наступних праць привертає увагу «Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти» (2002), авторський колектив Б. С. Довжук, С. С. Хаба, О. С. Левченко, С. С. Ваври-

кович, О. С. Чвалюк, де на підставі узагальнення показників обласних управлінь економіки, сільськогосподарства, освіти, статистики розглянуто історію розвитку української трудової міграції, з'ясовано причини її виникнення, обсяги та напрями розвитку, а також вплив на формування регіонального ринку праці. В роботі показано особливості міграційних процесів Тернопільщини, наведено порівняльну характеристику обсягів трудової міграції сільського населення деяких районів регіону за базовими факторами впливу. Авторами визначено позитивні та негативні наслідки трудової міграції регіону [3].

Доповнила характеристику проблеми монографія «Трудова міграція громадян України. Біла книга», авторський колектив О. У. Хомра, М. А. Ожеван, Т. П. Петрова, В. І. Нагорний, О. Г. Примак. У праці висвітлено широке коло питань, пов'язаних з процесами виникнення та розвитку трудових міграцій громадян України. На підставі об'єктивного наукового аналізу розглянуто історичний, правовий, соціально-економічний, суспільно-політичний аспекти міграційних процесів. Авторами проаналізовано позитивні та негативні особливості четвертої хвилі міграції населення з території України, наведено методику обчислення міграційних потоків за кількісною і віковою ознаками [4].

Цінні відомості вміщено в статті Г. І. Городецької «Україна крізь призму світової міграції» (2007). Автором зазначено, що проблема міграції стає однією з ключових у світі. Дедалі частіше перед світовою громадськістю постає питання: що несе міграція – виклики чи проблеми? Висвітлено окремі проблеми, спричинені міграцією, особливо трудовою. Адаже будучи транзитною і приймаючою країною, Україна дедалі більше стикається з новими явищами, такими, наприклад, як торгівля людьми. А кожен 5-й українець, шукаючи кращого життя за кордоном, навіть не підозрює, що може стати товаром на ринку торгівлі людьми. У статті відображено бачення впливу трудової міграції на наше суспільство [5].

Розгляд аспектів трудової міграції доповнює стаття О. В. Ульяницької «Проблеми безробіття і трудова міграція українців» (2005). Автор доповнює факти та розкриває роль трудової міграції українців і її взаємозв'язок з проблемами безробіття як наслідок соціально-економічних перетворень в Україні [6].

Останні десять років проблема трудової міграції стала об'єктом дисертаційних досліджень. Зокрема дослідження І. А. Лапшина «Міжнародна міграція робочої сили: український аспект (за матеріалами західних областей України)» (2002). Автором запропоновано використання позитивних ефектів міжнародної міграції для розвитку ресурсного потенціалу економіки з метою покращання соціального капіталу та нагромадження інвестиційних ресурсів у місцях постійного проживання мігрантів. На підставі проведеного аналізу визначено специфіку категорії «міжнародна трудова міграція» в країнах з перехідною економікою. В роботі виявлено особливості, тенденції та узагальнено досвід держав-

ного регулювання міжнародної міграції робочої сили у країнах з високим рівнем економічного розвитку, розглянуто можливості його адаптації в Україні. Важливо зазначити, що автором проведено соціологічне дослідження міграційних процесів у регіоні, на підставі якого запропоновано комплекс заходів державної підтримки та регулювання трудової міграції на місцевому рівні. В дослідженні розроблено методичні підходи до оцінки ефективності міжнародної міграції робочої сили для країни еміграції та країни імміграції робочої сили [7].

Цінним джерелом є дослідження М. О. Стасюк «Міжнародна трудова міграція на сучасному етапі ринкової трансформації економіки України» (2004). Автором проаналізовано особливості міжнародної міграції робочої сили у країнах з різним рівнем економічного та соціального розвитку в контексті міжнародної трудової міграції в Україні. На підставі аналізу основних елементів міграційних процесів визначено обсяги та динаміку розвитку міграційних потоків в Україні. В дослідженні обґрунтовано їх вплив, а також економічного та соціального стану держави на життєдіяльність населення. Автором проведено вибіркове дослідження домогосподарств у деяких сільських районах Херсонщини, результати якого враховано під час формування та прийняття регіональної програми зайнятості населення. Розроблено оригінальні методики оцінок впливу міжнародної трудової міграції на основні показники демографічного розвитку та запропоновано шляхи імплементації міжнародного міграційного досвіду в практику міграційної політики України з метою розвитку ресурсного потенціалу її економіки та соціальної сфери [8].

У дослідженні І. П. Майданік «Трудові міграції у період трансформації соціально-економічних відносин в Україні» (2007) проведено аналіз та створено науково обґрунтовану концепцію розвитку трудових міграцій населення України, виявлено їх основні тенденції. Удосконалено категоріальний апарат соціологічної теорії, зокрема, розкрито сутність поняття «трудова міграція». Вперше у вітчизняній соціології запропоновано типологізацію соціальних ризиків трудової міграції населення України, основними з яких є пов'язані з працевлаштуванням, порушенням прав людини та соціально-психологічні. Вперше на базі таких об'єктивних показників, як рівень доходу та матеріального забезпечення визначено місце українських зовнішніх трудових мігрантів у соціальній структурі українського суспільства. На підставі визначених показників запропоновано віднести дану категорію осіб до середньої та нижньої частини середньої верстви українського суспільства. Автором проведено порівняльне дослідження соціальних портретів внутрішніх і зовнішніх трудових мігрантів та уточнено характеристику механізмів інституціоналізації сучасної міграційної політики України, конкретизовано її цілі [9].

Привертають увагу дослідження 2009 року П. Г. Шушпанова «Зовнішня трудова міграція населення регіону: соціально-демографічний аспект (на ма-

теріалах Тернопільської області)», де розкрито теоретико-методологічні та практичні засади зовнішньої трудової міграції населення в соціально-демографічному аспекті. Автором розроблено методологічні підходи до комплексної оцінки трудової міграції населення, що враховує причинно-наслідкові зв'язки між соціальною стратифікацією населення та його міграцію за кордон з метою працевлаштування. Запропоновано та апробовано методичні засади оцінювання впливу зовнішньої трудової міграції на чисельність і відтворення населення, його статево-вікову структуру. На основі власного комплексного вибіркового соціологічного дослідження зовнішньої трудової міграції Тернопільщини виявлено сучасні тенденції, соціальні та демографічні наслідки зовнішніх трудових переміщень населення Тернопільської області та спрогнозовано чисельність та структуру трудових мігрантів Тернопільщини, запропоновано механізм регулювання зовнішньої трудової міграції населення на державному та регіональному рівнях [10].

Вагомий доробок у сфері зовнішніх міграційних процесів внесли вчені установ НАН України – Інституту економіки НАН України, Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України, Інституту соціології НАН України, Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, а також Національного інституту проблем міжнародної безпеки.

Дослідники, насамперед, зосереджуються на оцінці впливу відтоку працівників на місцеві ринки праці, масштаб вливань «заробітчанських» грошей в економіку окремих регіонів тощо. Аналіз розмірів і тенденції міграції ускладнений недосконалістю його інформаційного та статистичного забезпечення, відсутністю уніфікованих національних і міжнародних показників, які здебільшого носять фрагментарний і залежний від контексту публікацій характер.

Зовнішня трудова міграція українців – процес, в якому беруть участь як мінімум 10 відсотків населення України в працездатному віці. Враховуючи членів родини мігрантів опосередковано дотичними до трудової міграції, виявляється більше третини українських громадян. Можна стверджувати, що це явище поступово видозмінює українське суспільство, однак на даний момент фактично відсутні дослідження, в яких би були здійснено спроби більш широкого узагальнення параметрів подібних видозмін.

На думку дослідниці Інституту соціології університету м. Марбург, Німеччина, Керстін Циммер у суспільному обговоренні трудової міграції бракує серйозних досліджень. Заробітчани стали деіндивідуалізованими цифрами. Цікаво, що погляди та досвід самих трудових мігрантів залишаються значною мірою не почутими. Трудова міграція – індивідуальна відповідь на економічні та соціальні утруднення. Керстін Циммер відмічає, що Україна стоїть перед серйозною демографічною кризою, оскільки її населення швидко зменшується і старішає. Відповідно до останнього ра-

дянського перепису 1989 року, Україна мала приблизно 52 мільйони жителів. До 2002 року чисельність населення впала до 48 мільйонів, і, згідно з деякими прогнозами, воно зменшиться до приблизно 38 мільйонів в 2050 році. Постійна еміграція після розпаду Радянського Союзу зробила свій внесок у це падіння, але помірний, і була частково відшкодована після того, як етнічні українці, кримські татари та представники інших «традиційних» націй повернулися в Україну з інших частин фрагментованого СРСР. Висока смертність і низькі коефіцієнти народжуваності – головні рушії кризи. Крім того, ВІЧ/СНІД є цокаючою бомбою вповільненої дії [11].

Занепокоєння демографічними і соціальними змінами підсилює заяви тих, хто стверджує, що міграція допомагає підживити українське традиційне життя. До цього додаються такі факти, як висока частка жінок-мігрантів на Заході (у західних областях України від 60 % до 70 % трудових емігрантів – жінки), а також сільське або провінційне походження багатьох емігрантів.

Розбіжність у цифрах пояснюється зростанням кількості нелегальної міграції, збільшенням кількості «тіньових» трудових поїздок та недосконалістю офіційної інформаційної бази, державної статистичної системи обліку міграційних процесів, відсутністю комплексного механізму дослідження та постійного моніторингу цих процесів. Окрім статистичної інформації, додатковим джерелом є вибіркові соціологічні дослідження. Наприклад, соціологічне обстеження «Життєві шляхи населення України», що проводилося фахівцями Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України і Державного комітету статистики України (2001); національний соціологічний моніторинг, що здійснюється Інститутом соціології НАН України (1994-2004); соціологічне обстеження «Базова захищеність населення України», що проводилося Держкомстатом України (2000, 2002-2004); загальнонаціональне опитування населення, проведене Всеукраїнською мережею збору даних Українського освітнього центру реформ (2004) тощо [12].

Зовнішня міграція з України істотно зросла з моменту проголошення нашою державою незалежності. Серед її основних причин – суттєве зниження рівня та якості життя населення на початку 1990-х років, поява такого нового для пострадянських країн чинника, як масове безробіття, й при цьому – спрощення процедури виїзду за кордон та зміни місця проживання, які стали наслідком демократизації суспільства [13].

У сучасній економічній ситуації міграційні процеси в Україні є досить суперечливим явищем: з одного боку, велика кількість українських громадян працює за кордоном, що може свідчити про високий рівень їх мобільності, з іншого – результати багатьох соціологічних опитувань свідчать про достатньо низький рівень мобільності населення: більшість українців схильні жити і працювати на батьківщині. Обмеженість мобільності робочої сили певною мірою пов'язана з відсутністю

доступного ринку житла, реальних можливостей працевлаштування, високого рівня соціальної захищеності, що, своєю чергою, призводить до посилення безробіття, виникнення напруги на регіональних ринках праці, неефективної політики зайнятості. На переїзд українців у інші країни штовхають переважно низький рівень доходів, незадовільний стан якості життя та зростання безробіття. Усунення названих причин могло б суттєво знизити прагнення виїжджати за межі країни з метою пошуку роботи [12].

Водночас варто враховувати, що коректний аналіз проблем трудової міграції суттєво утруднений відсутністю єдиної методології обрахунку чисельності трудових мігрантів з України та розбіжністю даних, що відображають реальну кількість мігрантів. Зокрема, за даними Української Всесвітньої координаційної Ради, нині за кордоном працюють 3-3,5 млн українців. Інститут народознавства НАНУ наводить інші цифри – згідно з їх експертними даними, за кордоном перебуває 4 млн 500 тис. українських трудових мігрантів. Експерти Науково-дослідного інституту соціально-трудових відносин Міністерства праці та соціальної політики України вважають, що за кордоном працюють від 8,6 до 15,1 % чисельності усього населення України (станом на початок 2008 року) та від 19,5 до 34,1 % економічно активного населення працездатного віку. Український центр соціальних реформ, у свою чергу, вважає, що реальна чисельність мігрантів не перевищує 1,5 млн осіб [1].

Однак не слід забувати, що українські трудові мігранти в найбільш продуктивний період свого життя не беруть ніякої участі у створенні національного доходу. Трудова міграція, як масове явище, не сприяє наповненню пенсійного та соціальних фондів через відсутність відрахувань від заробітної плати заробітчани. Україна втрачає кращий трудовий потенціал. Відплив молоді на роботу за кордон має негативні демографічні наслідки, руйнує сімейні відносини. До негативних явищ слід віднести й те, що через збільшення валютних ресурсів окремих сімей відбувається зростання цін на товари та послуги на внутрішньому ринку без відповідного підвищення купівельної спроможності основної маси населення. Додається до цього й дефіцит кваліфікованих робітничих кадрів [1].

Звісно, завдяки заробітку за кордоном сім'ї мігрантів можуть поліпшити своє матеріальне становище. Вони опановують ринкову психологію та вміння орієнтуватися на власні сили, вивчають іноземні мови та звичаї, розширюють світогляд. Однак є й негативні наслідки – українці працюють за кордоном переважно нелегально і майже незахищені від сваволі роботодавців. Часто їх робочий день ненормований. Наші люди не можуть отримувати кваліфіковану медичну допомогу через відсутність страхування тощо.

Аналіз наведених даних щодо реальних масштабів та напрямків трудової міграції з України по-

казує сталу тенденцію до досить швидкого зростання міграційних процесів. Незважаючи на позитивний ефект збільшення «міграційних» грошових надходжень в Україну, зростання трудової міграції може загрожувати національним інтересам нашої держави через безповоротну втрату трудових ресурсів, витік найбільш професійних та активних кадрів. З метою забезпечення національних інтересів України в міграційній сфері важливо у сфері інституційного забезпечення:

- створення єдиного виконавчого органу, з покладанням на нього функцій регулювання міграційними процесами із застосуванням правових та соціально-економічних чинників, організація дієвого механізму моніторингу міграційних процесів на державному рівні;

- створення спеціального Центру зовнішньої зайнятості, до функцій якого мають входити організація працевлаштування та соціальний захист українських трудових мігрантів за кордоном;

- створення дієвого механізму статистичного моніторингу трудової міграції та моніторингових центрів з метою формування цілісної бази реальних даних щодо міграційних процесів.

У сфері правового забезпечення:

- ратифікація двосторонніх міжурядових угод про трудову діяльність і соціальний захист громадян України, які працюють за кордоном (нині Україна ратифікувала такі документи лише з 5 країнами Співдружності – Азербайджаном, Вірменією, Білоруссю, Молдовою та Російською Федерацією);

- модернізація механізмів легального працевлаштування громадян України за кордоном на основі існуючих рамкових та двосторонніх міждержавних угод й міжурядових договорів про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист; забезпечення їх реалізації в першу чергу з тими країнами СНД, які є пріоритетними з точки зору спрямованості міграційних потоків;

- проведення переговорів з державами-реципієнтами трудових мігрантів щодо розширення квот для працевлаштування українців;

- інтенсифікація практики укладення угод про співпрацю прикордонних регіонів України з державами Співдружності, які мають з нашою країною спільні кордони, з метою розвитку прикордонних трудових міграцій населення та їх врегулювання;

- створення спеціального банку даних, що постійно оновлюється, про наявність трудових вакансій у прикордонних районах суміжних країн;

- підписання міжнародних рамкових та двосторонніх угод з країнами СНД щодо солідарної відповідальності за пенсійне забезпечення громадян України, які працюють у цих країнах;

- розробка та впровадження механізму обов'язкового соціального страхування трудових мігрантів;

- розробка та впровадження механізму

спрямування грошових переказів трудових мігрантів з урахуванням їх інтересів та використанням вітчизняної системи банківських закладів [13].

Існують інші думки, зокрема розглянемо Програму розвитку ООН, яка презентувала новий Звіт з людського розвитку за 2009 рік. Новий Звіт з людського розвитку вказує на хибність загальнопоширених уявлень щодо міграції. Автори Звіту «Подолання перешкод: людська мобільність та розвиток» пояснюють, чому право на свободу пересування є невід'ємним правом людини.

У Звіті аналізуються міграційні потоки в сучасному світі за останні 25 років – хто, куди, коли і навіщо мігрують – а також аналізуються широкомасштабні наслідки людського пересування для мігрантів та їх родин, а також, для тих місць, які вони залишають та до яких вони прямують. У Звіті пропонується низка заходів та рекомендацій міжнародним урядам, представникам недержавного сектора та іншим зацікавленим організаціями, які спроможні покращити перспективи життя мігрантів.

«Міграція може бути позитивним явищем, що значно сприятиме подальшому розвитку людини, – вважає Хелен Кларк, адміністратор Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй. – Але для того, щоб реалізувати свої переваги, вона повинна спиратися на сприятливе політичне підґрунтя – про що й говорять автори цього Звіту» [14].

Насправді, міграція може підвищити прибутки людини, розширити можливості отримання медичної допомоги та освіти. Але найважливіше – це можливість вирішувати на свій розсуд, де жити, – що є ключовим елементом свобод та прав людини, зазначають автори Звіту. Вони підкреслюють, що зниження бар'єрів та інших обмежень може при-

нести вагому користь людському розвитку.

У Звіті «Подолання перешкод...» пропонується пакет основних реформ, який містить у собі шість основних положень, а саме:

- лібералізація та спрощення офіційних каналів, які дозволяють низько-кваліфікованим кадрам шукати роботу за кордоном;
- забезпечення мігрантам основних прав людини – від гарантованого доступу до освіти і медичного обслуговування до виборчого права (можливості голосувати);
- зниження операційних витрат, пов'язаних з переїздом (міграцією);
- покращення наслідків міграції безпосередньо для мігрантів та громад, що їх приймають шляхом знаходження спільних рішень, вигідних як для спільнот у країнах, що приймають, так і для мігрантів;
- сприяння отриманню користі від внутрішньої міграції;
- включення питань мобільності в якості складової частини в національних стратегіях розвитку країн походження мігрантів [14].

Отже, міграція має позитивні й негативні наслідки. Важливо виробити таку державну міграційну політику, яка могла б подолати недоліки і використовувати позитив для економічного розвитку країни. Та найголовнішою проблемою є те, що в Україні поки що не створено такі важелі регулювання, як привабливий ринок праці. Таким чином, вирішення міграційних проблем постає як одне з найважливіших завдань держави, якщо вона піклується про збереження і розвиток своєї нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Трудова міграція до зарубіжжя – остання межа для країни <http://www.golos.com.ua/article/1216125368>.
2. Трудова міграція в епоху глобалізації: інтеграція у світ чи втеча від бідності: монографія / Н. П. Тиндик. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. – 600 с.
3. Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти / Б. С. Довжук, С. С. Хаба, О. С. Левченко, С. С. Ваврикочич, О. С. Чвалюк; Терноп. обл. держ. адмін.; Терноп. обл. центр зайнятості. – Т. : Лідер, 2002. – 52 с.
4. Хомра О. У., Ожеван М. А., Петрова Т. П., Нагорний В. І., Примак О. Г. Трудова міграція громадян України. Біла книга / Міжнародний фонд «Відродження»; Інститут демократії та соціальних процесів / В. Я. Шибко (ред.). – К. : ВПЦ «Київський університет», 2006. – 201 с.
5. Україна крізь призму світової міграції / Г. І. Городецька // Наук. зап. НАУКМА. Сер. Соціол. науки. – 2007. – Т. 70. – С. 60–65.
6. Проблеми безробіття і трудова міграція українців / О. В. Ульяницька // Актуал. пробл. економіки. – 2005. – № 8. – С. 167–172.
7. Міжнародна міграція робочої сили: український аспект (за матеріалами західних областей України): Автореф. дис... канд. екон. наук : 08.05.01 [електронний ресурс] / І. А. Лапшина; Терноп. акад. нар. госп-ва. – Т., 2002. – 20 с.
8. Міжнародна трудова міграція на сучасному етапі ринкової трансформації економіки України: Автореф. дис... канд. екон. наук : 08.05.01 [електронний ресурс] / М. О. Стасюк; Укр. акад. зовніш. торгівлі. – К., 2004. – 23 с. – укр.
9. Трудові міграції у період трансформації соціально-економічних відносин в Україні: Автореф. дис... канд. соціол. наук : 22.00.03 [електронний ресурс] / І. П. Майданік; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007. – 19 с. – укр.
10. Зовнішня трудова міграція населення регіону: соціально-демографічний аспект (на матеріалах Тернопільської області): Автореф. дис... канд. екон. наук : 08.00.07 [електронний ресурс] / П. Г. Шушпанов; НАН України; Ін-т демографії та соц. дослід. – К., 2009. – 20 с. – укр.
11. Циммер К. Як трудова міграція змінює Україну <http://www.unian.net/ukr/news/news-181289.html>.
12. Крупка Л. Трудова міграція як індикатор соціального, економічного та політичного життя країни // Наук. вісн. – 2008. – Вип. 1: Демократичне врядування.
13. Жаліло Я. А Тенденції трудової міграції з України до країн СНД <http://www.niss.gov.ua/Monitor/januar2009/11.htm/>

14. Звіт з людського розвитку 2009 р. «Подолання перешкод: людська мобільність та розвиток» www.hdr.undp.org.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., доцент **Є. Г. Сінкевич**

© О. Б. Готра, 2010

Стаття надійшла до редакції 12.04.2010